

Andreea Dinică

LIMBĂ VIE ȘI NORMĂ LITERARĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ
LA JUMĂTATEA SECOLULUI AL XIX-LEA.
MĂRTURII DIRECTE ȘI INDIRECTE ÎN *GRAMATICA*
LUI IORDACHE GOLESCU (1840)¹

1. PRELIMINARII

*Gramatica*² publicată de Vornicul Iordache Golescu în anul 1840, rămasă până astăzi în ediția originală, nu a atins, nici în epocă, nici ulterior, prestigiul pe care l-au cunoscut alte lucrări din același domeniu. Motivul principal al acestui destin nedrept depinde, neîndoienic, de contextul sociocultural al perioadei și este în strânsă legătură cu destinul personal al autorului.

Contextul sociocultural este cel specific jumătății secolului al XIX-lea, momentul de turnură al culturii românești – și al întregii societăți în ansamblu – de la vechi spre nou, de la Orient spre Occident. Termenul care surprinde cel mai bine caracteristicile acestei perioade este „tranziție”, iar sciziunea se reflectă în percepțiile unui trăitor al veacului³.

Destinul autorului, sau mai propriu spus al lucrării, a făcut ca între momentul în care pare a fi fost redactată și cel în care a fost tipărită să se scurgă mai bine de un deceniu, ceea ce, în ritmul accelerat de modernizare specific acelei epoci, a făcut ca această operă să fie, în ciuda dimensiunilor ei impresionante, deja depășită, în momentul în care s-a putut difuza prin tipar, din punctul de vedere al concepției și al terminologiei.

Primul indiciu asupra existenței acestei gramatici, într-un anumit stadiu de elaborare, datează din anul 1828 – anul apariției *Gramaticii românești* a lui Heliade

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077

² *Băgări de seamă asupra canoanelor grămăticești* de vornicul Iordache Golescu, fiul Răposatului Banului Radul Golescu, În zilele Prea-înălțatului nostru Domnu ALECSANDRU DIM. GHICA VOEVOD și tipărită cu însuși cheltuiala a Dlui Vornicului.

³ „Ca în orice țară pe cale de regenerare, sânt la noi două principii care stau în luptă, o luptă înăbușită, însă uriașă și neconținută, între bătrân și tânăr, între obiceiul căzut și veșted și inovația cutezătoare, plină de putere și de viață; o luptă pe moarte între vechi și nou, în care biruința greu câștigată va fi a celui din urmă” (A. Russo, *Iașii și locuitorii lui în 1840*).

Rădulescu. Heliade își dedică opera unor personalități printre care se numără și Iordache Golescu, ca unul vrednic de pomenit pentru „osteneala” de a „desăvârși și lumina limba” cu gramatica și cu dicționarul său (Heliade Rădulescu [1828]/1982: 9–11). Manuscrisul gramaticii lui Iordache Golescu trebuie să fi fost destul de aproape de forma din varianta tipărită, dacă ținem seama că singura trimitere bibliografică pe care Heliade Rădulescu o face în lucrarea sa este la gramatica lui Golescu, la care apelează pentru completarea datelor referitoare la paradigma verbală în română⁴ (Heliade Rădulescu [1828]/1982: 203).

Un alt reper temporal din destinul *Gramaticii* este anul 1832, când Golescu o prezintă Eforiei Școalelor, de la care solicită tipărirea – din păcate fără efect, dată fiind lipsa resurselor pentru asemenea cheltuială (Bănescu 1910: 89–90). Nici generalul Kiseleff, căruia i se adresează ulterior, nu-l ajută (Bănescu 1910: 90–91), astfel încât autorul o publică, cu cheltuială proprie, abia în anul 1840.

Această temporizare face ca, la o analiză amănunțită a lucrării, Șăineanu ([1892]/1990: 390) să dea verdictul dur de „anacronism” și „regres în raport cu Gramatica lui Eliad”.

Alt element care a făcut ca *Gramatica* lui Golescu să nu aibă rezonanță în momentul apariției, și, implicit, nici ulterior, a fost acela că Golescu nu făcea parte din învățământ – nu era profesor, spre deosebire de toți ceilalți autori de gramatici ai vremii, care, în calitate de profesori, se bucurau de popularizarea lucrărilor lor în mediul școlar (Avram 1978: 49, 57). Deși nu a activat în mod direct în învățământ, Iordache Golescu a fost, în calitate de efor, un susținător și un militant pentru dezvoltarea învățământului românesc în perioada sa de început⁵.

2. CONCEPȚIA DESPRE LIMBĂ A LUI IORDACHE GOLESCU

Apărută în serie cu mai multe lucrări similare prin conținut și scop, într-o epocă în care preocupările pentru modernizarea limbii române le implicau pe cele pentru normarea ei, gramatica lui Iordache Golescu rămâne o operă aparte prin tipul de informații care depășesc cadrul noțiunii moderne de „gramatică” (= morfologie și sintaxă). Deși cuprinderea în „gramatică” a unor elemente care aparțin și altor compartimente ale limbii în afară de morfologie și sintaxă este ceea ce s-ar putea numi o particularitate terminologică a gramaticilor vechi, gramatica de care ne ocupăm aici are relevanță pentru două domenii lingvistice din afara morfosintaxei: cel dialectal și cel fonetic.

⁴ Într-o notă de subsol din secțiunea dedicată conjugării verbului, Heliade Rădulescu notează: „Asupra conjugării verburilor, vezi Gramatica Dumnealui Vornicului Gheorghe Golescu, unde poți avea destulă deslușire și pentru cele regulate și pentru cele neregulate.”

⁵ Prin efortul său, Gheorghe Lazăr începe activitatea la școala „Sf. Sava” și se ocupă de trimiterea în străinătate a primilor bursieri români (DLitR, s.v)

2.1. INCONGRUENȚELE REGIONALE ÎN VIZIUNEA LUI IORDACHE GOLESCU

2.1.1. Incongruențe lingvistice (dialectale)

Ca mulți alți scriitori care au fost preocupați de ceea ce se numește astăzi *limbă literară supradialectală* – începând de la celebrul exemplu al mitropolitului Simion Ștefan –, Iordache Golescu remarcă diversitatea variantelor geografice ale limbii române: „Am băgat de seamă că una din împiedecările spre înaintarea limbii rumânești, este și aceasta, adică această limbă vorbindu-să în Țara Românească, în Moldova, în Basarabia, în Bucovina, în multe părți ale Transilvaniei, și în Banat, nu se grăiește p-în toate părțile tot într-un fel, ci cu oare ce deosebire ...” (Golescu 1840: 6–7); din faptul că vede în această diversitate o „împiedecare spre înaintarea limbii rumânești” reiese cu claritate că în concepția sa o limbă literară ideală este o limbă supradialectală.

2.1.2. Incongruențe în sistemele de scriere

Pe lângă diferențele *reale*, corespunzătoare diferențelor dialectale care se reflectau în modul de a scrie al contemporanilor săi, Iordache Golescu a remarcat și diferențele *convenționale*, rezultate din adoptarea unor sisteme diferite de redare în scris a limbii române: „Cum și la scrisoare fac oare ce deosebire, scriind unii cu slovele cele vechi rumânești, alții cu slove latinești, șâ alții prefăcându-le în chipul slovelor rusești, iar cei mai mulți, o amestecătură din toate” (Golescu 1840: 6–7).

Critica utilizării iusului mare fără notarea consoanei nazale

Una dintre deprinderile recurente în scrisul vechi românesc, aceea a suprimării grafice a consoanelor nazale după *ă* – mult mai rar după alte slove care notează vocale centrale (în poziție nazală) (Vârtosu 1968) – pare a se fi transmis până în pragul epocii moderne, deoarece Iordache Golescu îi dezaprobă pe cei care „obișnuiesc să scriu, în loc să *în*, numai *î*, ca când ar avea putere o slovă glasnică să însemneze dooă slove, una glasnică, șâ alta neglasnică, lucru cu totul împotriva firei slovelor, căci o slovă un glas numai are cu o glăsuire, or glasnică, sau neglasnică, iar nu dooă, una glasnică șâ alta neglasnică, care aceasta șâ d-in tiparul cel vechiu, să cunoaște curat, că unde iera trebuință să *n*, după *î*, să șâ punea, cu atâta dăosebire, că-l punea d-asupra, iar nu în rând, cum în loc să scrie *înștiințare*, *înduplecare*, scria *îștiințare*, *îduplecare* arătând că *î*, singur, n-are glasul și al lui *n*, ci numai al său, să aceia trebuie ca la câte cuvinte să cere *n*, după *î*, la toate să-l și punem în rând, adică să scriem *înștiințare*, *înduplecare*, iar nu *îștiințare*, *îduplecare* (Golescu 1840: 199).

Această observație arată că, deși legat încă de vechiul scris românesc prin adoptarea alfabetului de tranziție – și, în particular, prin adoptarea unei slove foarte asemănătoare cu iusul mare chirilic (Ѡ) pentru notarea vocalei centrale închise –, Iordache Golescu a pus mai presus de aceste tradiții principiul fidelității față de rostire (v. 2.1.3.2.).

2.1.3. Soluții întrevăzute de Iordache Golescu

2.1.3.1. *Unificarea prin consens*

În fața acestor constatări, Iordache Golescu a încercat – ca mulți alții cu preocupări similare – să schițeze niște soluții de suprimare a diferențelor în care vedea o stavilă serioasă în calea modernizării limbii române. În acest sens, el a afirmat necesitatea constituirii unor reguli și a unui sistem ortografic unitar la nivel supradialectal, printr-un *consens al scriitorilor reprezentativi* din diferitele provincii românești: „din fieș-care țară (unde să grăiește această limbă) s-ar aduna la un loc câte unul sau doi, din cei mai învățați profesori ai școalelor, de știința canoanelor grămătești, și cu toții într-o glăsuire, ar canonisi și gramatică, și slove obștești, silindu-să ca și cuvintele să le aducă, cât va fi prin puțință, la o regulă, a lipsi neregularitatea lor, și slovele să le asemeneze, cu cele latinești, ce sânt slove obștești” (Golescu 1840: 6–7).

2.1.3.2. *Unificarea prin adoptarea „grafiei fonetice”*

Iordache Golescu este convins că redarea cu fidelitate a pronunțării și renunțarea la anumite reguli de notare, neconforme cu realitatea fonetică, ar degreva sistemul ortografic (inclusiv de el în noțiunea de „gramatică”) de complicații inutile: „mai cu cuviință socotesc a fi, dă s-ar scri precum să glăsuiește, căci atunci ne lipsește acest canon dă la gramatică, și gramatica cu cât mai puține canoane are, cu atâta ieste și mai lesne” (Golescu 1840: 189). Acest deziderat nu este singular în epocă, ci se regăsește și la Heliade – care îl va fi și influențat, probabil, pe Golescu –, formulat în *Prefața gramaticii* din 1828: „Pentru ortografia însă care voiesc să o întruducă scriind cu litere latinești, bine ar fi fost să urmeze duhului italianesc, adică a scri după cum vorbim... pentru ce să nu scrim după cum pronunțăm...? ... Fieștece limbă își are ortografia sa și aceea sa stătut mai norocită, care s-a supus la mai puține reguli” (Heliade Rădulescu [1828]/1980: 547).

Acest principiu este – spre deosebire de acela al renunțării la elemente regionale – aplicat de vornicul Iordache cu o consecvență remarcabilă; el poate fi considerat emblematic pentru ceea ce s-ar putea socoti un realism lingvistic, în sensul independenței de orice prejudecăți teoretice și de transcriere a limbii cu fidelitatea unui aparat de înregistrare. Întregul conținut lingvistic al lucrării lui Iordache Golescu constă dintr-o descriere empirică a faptelor.

2.1.3.2.1. *Notarea preiotării*

În dezacord atât cu normele limbii române actuale, cât și cu tradiția scrisului vechi românesc (cu slove chirilice), vornicul Iordache notează consecvent preiotarea lui *e* inițial – fenomen inedit în raport cu tradiția și, probabil, singular în scrisul epocii – în forma de persoana III sg. a indicativului prezent al verbului *a fi* (*ieste*) și în pronumele personale de persoana I (*ieu*) și a III-a (*ia*, *iel*, *iei*). În celelalte cazuri de notare a preiotării, modul de a proceda al lui Iordache Golescu este inovator în

raport cu tradiția scrisului românesc (în care preiotarea lui *e* inițial de cuvânt sau de silabă nu era notată niciodată, indiferent de tipul etimologic), dar coincide cu norma literară actuală: *iepure*, *ied*, *a ierna*, *trebuie(ște)* (189).

În interiorul cuvântului, vornicul Iordache îl notează pe *i* semivocalic din secvențele constituite din *i* + vocală, în diferite tipuri etimologice. De această dată, procedeul diferă de normele actuale ale scrisului românesc, dar concordă în mare măsură cu deprinderile de scriere din româna veche, unde *i* urmat de vocală este notat printr-o slovă specifică, *î*. În afară de cuvântul *viață*, în care grafia cu doi *i* poate corespunde radicalului etimologic bisilabic, secvența fonetică [i~], corespunzătoare în grafia limbii literare actuale unui singur *i*, este notată de Iordache Golescu prin *ii* în următoarele situații:

- în interiorul cuvintelor vechi care au un radical conținând un hiat⁶ *i* + vocală: *liliiac* – în derivatele vechi cu sufixul moștenit *-ie* (< lat. *-ia*): *datorii* < *dator* (< *detoriu* < lat. *debitorius*) + suf. *-ie*;
- în neologisme care provin din derivate latinești cu suf. *-ia* (inclusiv nume proprii și derivate de la ele): *interjeție*, *italian*;
- în împrumuturile slave în *-anie*: *cazaniie*;
- în hiaturile dezvoltate târziu în română prin diereză⁷, de tipul *butiie* (< v. rom. *bute* < lat. *buttis*).

Iordache Golescu, care notează consecvent *ii* în tipurile descrise mai sus, este conștient de existența unei norme care presupune grafii cu un singur *i* (*liliiac*, *viață*), dar consideră că este potrivită o redare în scris conformă cu rostirea.

Simțul etimologic al vornicului Iordache se vede a fi depășit însă principiile sale simplificatoare, deoarece *e* inițial din neologisme nu este niciodată confundat cu *e* inițial din cuvintele vechi, iar forme ca *evanghelie*, *episcop*, *edem* sunt scrise consecvent fără *i* – ceea ce se poate explica fie prin influența modelului de scriere a cuvintelor respective în limbile occidentale, fie prin faptul că tendința preiotării lui *e*- inițial nu va fi atins, la data respectivă, cuvintele din această serie (așa cum se întâmplă în faza actuală a limbii române, în pronunțarea vorbitorilor neinstruiți).

2.1.3.2.1. Notarea lui *h* inițial

Fenomenul extrem de specific muntenesc al căderii lui *h* inițial (tipurile *aide*, *oț* < *haide*, *hoț*, v. și Pușcariu 1994: 61) este extrem de bine reprezentat în gramatica lui Iordache Golescu, care dă și lista termenilor unde *h* etimologic poate să nu apară: *'alva*, *'arac*, *'arvat*, *'oră*, *a 'orcăi*, *'orbotă*, *a 'odorogi*, *'ârâiesc*, *'âțâiesc*,

⁶ Hiaturile de acest tip sunt de fapt suprimate în mod aproape regulat în română, în urma „dublării” vocalei *i* printr-un *î*.

⁷ Succesiunea *-i* + vocală nu este primară în seria căreia îi aparține *butie* și care cuprinde mai multe tipuri morfofonetice – în funcție de consoana de la finala radicalului etimologic: *așchie*, *unghie*; *muchie*; *prăpastie*, *primejdie*). Extinderea acestui tip de diereză constituie o tendință specifică graiurilor munteneste – unde s-au dezvoltat forme neliterare (Marin 2014 ms.)

‘*ârdău*. Este interesant că sunt cuprinse în această serie cazurile în care dispare *h* ajuns în poziție medială prin prefixare: *a în’ama* [= a înhăma], *a dă’ama* [= a dehăma], ca și *h* medial din numele propriu *Ma’omet* (v. și Pușcariu 1994: 61)

3. PROBLEMA NORMĂRII ROSTIRII (NORMELE FONETICE)

3.1. SERII CONSONANTICE DURE

Iordache Golescu consideră că rostirea dură a anumitor serii consonantice – reflectată în modificarea *e, i > ă, î* – este o „normă”, iar rostirea moale a consoanelor respective o pune pe seama influenței străine, a incapacității străinilor de a pronunța vocalele centrale: „Aceste schimbări socotesc că curg d-in pricina streinilor, ce nu pot glăsui, nici *ă*, nici *î*, șâ rumânii luându-să după iei, au schimbat o slovă într-alta” (Golescu 1840: 199).

În seria durificărilor considerate normă de vornicul Iordache intră două tipuri istoric și funcțional diferite, dar ambele neadmise de norma literară actuală:

i. durificarea șuierătoarei surde, care la Iordache Golescu este aproape regulată în forma conjuncției *și > șâ* (= [șî]);

ii. durificarea din *dă* (prepoziție și conjuncție) și *pă*.

În tipul i., trebuie remarcat, pe de o parte, că transformarea *i > î* nu este un fenomen specific zonei Munteniei nici în cursul istoriei (Gheție 1975: 326) și nici în faza actuală (TDR 169–172). Pentru acest motiv, consecvența cu care Iordache Golescu notează *șî* este o trăsătură deconcertantă a scrisului său, greu de explicat în contextul abundenței particularităților evident muntenești.

Tipul ii., durificarea din *dă* și *pă*, este un fenomen cu tradiție în graiurile muntenești (mai veche în cazul lui *dă* și ceva mai târzie în cazul lui *pă*), dar este un fenomen limitat exclusiv la prepoziția *pe* în cazul consoanei labiale *și*, în cazul consoanei dentale, afectează doar prepoziția *de* și derivatele cu prefixul *dăs-/dăz-*.

„Normarea” cazurilor de durificare discutate mai sus reprezintă în mod evident o tendință orientată exact invers în raport cu direcția care s-a impus în limba română în privința durificărilor consonantice.

3.2. PROBLEMA LUI -U FINAL

Rezistența lui *-u* final după sunet palatal (fenomen în privința căruia mărturia textelor vechi românești se întâlnește cu situația din graiurile dacoromâne actuale, v. Zamfir 2014: 346) se reflectă și în notarea lui consecventă de către Iordache Golescu; la multe exemple de forme cu *-u* după sunet palatal, care se întâlnesc pe tot parcursul textului său, autorul adaugă remarcă explicită că în cuvinte de tipul *întâiu*, *mălaiu*, *graiu*, *războiu*, *roi*, *bordeiu*, *copaciu*, *bâlcu* există o vocală finală care „să glăsuiește cu glas scurt”.

Statutul lui *-u* final din celelalte tipuri de contexte este și el adus în discuție, dar separarea de tipurile *graiu* și *copaciu* este evidentă: semnul grafic folosit pentru redarea lui este altul decât *u*, și anume (*y*); remarca lui Golescu despre acest sunet confirmă dispariția lui în epoca respectivă („care s-a lăpădat, ne mai fiind trebuincios”) și reactualizarea lui în situațiile în care se adaugă „încheietură” sau „pronume”.

4. CONCLUZII

Cu toate preocupările sale pentru normare și modernizare, aspectul gramaticii vornicului Iordache arată o dată în plus că între idealul de limbă al unui scriitor și limba în care el scrie de fapt este o distanță considerabilă. Este evident că – în ciuda a ceea ce se susține de obicei despre istoria constituirii normei literare românești – în faza în care scria Iordache Golescu normele literare locale erau încă extrem de puternice și că nu puteau fi abandonate prin simpla adoptare a idealului unificării: limba lui Iordache Golescu este atât de plină de muntenisme – nu numai de acelea care țin de tradiția scrisului în Țara Românească, ci de inovații dialectale munteneste, unele destul de târzii și neatestate în surse anterioare –, încât trebuie considerată încă, la jumătatea secolului al XIX-lea, un model de normă *dialectală*, extrem de departe de ceea ce este limba literară actuală.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
București, Calea 13 Septembrie nr. 13
andreea.dinica@gmail.com*

BIBLIOGRAFIE

- Avram 1978 = *Lingvistica românească între 1828-1870, Gramatică*, în *Istoria lingvisticii românești*, coordonator acad. Iorgu Iordan, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 48-67.
- Bănescu 1910 = *Viața și scrierile marelui-vornic Iordache Golescu. Bucăți alese din inedite sale*. Tipărite de N. Bănescu, Vălenii de Munte, 1910.
- DLit.R = *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, Editura Academiei Române, București, 1979.
- Heliade Rădulescu [1828]/1980 = *Gramatică românească* de Ion Heliade Rădulescu, Ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo, Editura Eminescu, București, 1980.
- Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei, București 1975.
- Marin 2014 = Maria Marin, *Un tipar flexionar feminin specific graiurilor munteneste actuale: ie ~ e*, în volumul *Celui de-al XVI-lea Simpozion Internațional de Dialectologie*, Cluj Napoca, 11-12 septembrie 2014, sub tipar.
- Pușcariu 1994 = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. II, Rostirea, Ediție îngrijit de Magdalena Vulpe, Studiu introductiv de Andrei Avram, Editura Academiei Române, București, 1994.

- Șăineanu
([1892]/1990) = *Caracterul general al „Băgărilor de seamă”*, în Iordache Golescu, *Scrieri alese*, Ediție și comentarii de Mihai Morar, Tabel bibliografic și repere critice de Coman Lupu, Cuvânt înainte și coordonare de acad. Al. Rosetti, Cartea Românească, 1990.
- TDR = *Tratat de dialectologie românească*, Scrisul Românesc, Craiova, 1984.
- Vârtosu 1968 = Emil Vârtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Științifică, București, 1968.
- Zamfir 2014 = Dana-Mihaela Zamfir, *În legătură cu istoria amuțirii lui -u final. Despre rezistența în timp și despre difuziunea dialectală a tipurilor fonetice **puiu**, **ochiu** și **ariciu***, în *Lucrările celui de-al XV-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 13–14 septembrie 2012)*, Editura Argonat – Scriptor, Cluj-Napoca, 2014, p. 313–362.

REAL LANGUAGE VS ABSTRACT NORM IN THE MID-19TH CENTURY WALACHIA –
DIRECT AND INDIRECT EVIDENCE FROM *GRAMATICA* OF IORDACHE GOLESCU

(Abstract)

In this article, the author presents the ideas of the unification and modernization of the language directly and indirectly exposed by Iordache Golescu in his grammar, *Băgări de seamă...* On one hand, the author is aware of the necessity to overcome the dialectal distinctions, and, on the other hand, his work represents quite a unique evidence of the dialectal variety spoken in Walachia on the first half of the 19th century.

Cuvinte-cheie: limbă literară, variantă regională, unificare, modernizare, constituirea normei.

Keywords: literary language, regional variety, unification, modernization, norm constituency.